

Лариса ГОРБОЛІС,
професор
Сумського державного
педагогічного університету
ім. Антона Макаренка

ОХОРОННИЙ МОДУС РІДНОЇ МОВИ НА ЧУЖИНІ

На матеріалі листів Павла Грабовського

Епістолярій П.Грабовського – важливе джерело вивчення секретів творчої лабораторії письменника, його психології, світогляду, а також тривання національної самобутності, духовних зв'язків із Україною в умовах заслання. Мета статті – на матеріалі епістолярію П.Грабовського виявити й проаналізувати роль рідної мови у підтриманні зв'язків письменника з Україною, у збереженні його духовності, національної самобутності митця-українця на засланні.

Як відомо, з 38 років свого життя 14 П.Грабовський провів на засланні. Двадцятичотирирічним (після утримання близько двох років у Харківській, а потім Ізюмській в'язницях) зі сформованими засадами світогляду П.Грабовський потрапив на заслання. Навчання в церковнопарафіяльній школі, в Охтирській бурсі, Харківській духовній семінарії, самоосвіта, збирання українського фольклору, участь у групі «Чорний переділ», співпраця з газетами «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», служба у війську – це ті факти особистого життя П.Грабовського, що формували його зв'язки з рідним краєм, «котрі поєднують людей етносу з їх країною, котра силою цих зв'язків перетворюється на рідний край, батьківщину» [9; 128].

Ріднопростір був для П.Грабовського (як і для кожної людини) територією його реалізації, тим «місцерозвитком» (Ю.Барабаш), що увиразнював його життєві позиції, ідеали, активізував багатоманітні зв'язки з народом, робив його причетним до культури свого народу, сприяв «українському осенсовлюванню світу» [2; 9]. Географія рідного краю вплинула й сформувала його активне ставлення до життя, позаяк «найвищий – пойопсихічний – шар волі й мислення особливо піддається впливові природних ознак географічного середовища. <...> північноукраїнське лісове довкілля суцільністю своїх даностей вимагає від людини активної світосприймальної настановленості» [8; 150]. Як відомо, природа людини прямо пов'язана з етнічною свідомістю [див.: 5; 64]. Усі внутрішні сили П.Грабовського були спрямовані на реалізацію його потенціалу в ріднопросторі. Однак поліційний нагляд, арешти, в'язниці порушили живий зв'язок письменника спочатку з українською спільнотою, а потім і з територією – заслання вирвало його з України, з рідного «підсоння». Він потрапив в інший клімат, інший геопростір, інше культурне поле й мовне середовище. Фізична й психічна невідповідність П.Грабовського до змінених умов посилила гостроту його переживань; він досить емоційно реагував на несправедливість, зазіхання на його свободу вибору: «Скажу вам по совісті, – писав у листі до І.Франка від 1 листопада 1894 р., – що коли мене можна було заслати,

так хіба за думки; бо що міг я зробити активного 18-літнім хлопцем без ніякої освіти та досвіду? Я болів душею, дивлячись навкруги, як бол[і]ю й нині, – ото вся моя провина» [1; 205].

На засланні П.Грабовський осмислює цінності, що їх виробив український народ упродовж століть своєї життєдіяльності, на його моральні пріоритети, етичні правила.

Адаптуючись до чужого простору, П.Грабовський найперше апелював до власного досвіду. Не лише досвід, а й уява, пам'ять і переживання митця у цей період «виповнені» лише Україною: «Коли я опинився в іркутській тюрмі, з перспективою каторги або вічного поселення в Сибіру, *тяжкий сум за Україною* (тут і далі в цитатах курсив наш. – Л.Г.) стис моє серце; вона являлась перед мене в якомусь надзвичайно принадному світлі, *панувала* моїми думками» [1; 188]. Сформовані в ріднопросторі світопереживання, світоставлення, національні символосли тощо в умовах заслання мали застосовуватися, звісно, до сприйняття й витлумачення іншого світу, що було неприйнятним, тому мав змінюватися (адаптуватися або створюватися новий) механізм осмислення й усвідомлення чужого простору. До таких випробувань П.Грабовський (як психотип) не був готовий. Так «зачиналася» драма внутрішнього світу митця.

П.Грабовський відчайдушно хапався за найменшу можливість утримати духовний зв'язок із батьківщиною: листувався з письменниками, громадськими і культурними діячами, писав статті, поезії, перекладав, прагнув якомога глибше пізнати тогочасний український літературний процес. Однак головним чинником, який допомагав митцю зберегти власну українськість у чужому краї, була рідна мова.

Так, уже перші листи із заслання свідчать про реакцію душі й тіла П.Грабовського на загрози для нього як митця умови. Він із розпачем констатував свою відірваність від живого літературного процесу: «Я стою оддалік усякого літературного руху, а не маю зв'язків ні з ким з письменників українських, кільки вже років я не чую ні рідної мови, ні милого гуку, не бачу життя, що одне дає реальний зміст і щиро сучасні мотиви твору» [1; 174]. Пишучи поезію, письменник помічав свої хиби, наприклад, повторюваність мотивів тощо [див.: 1; 178]. Зауважимо: це неминучий (дещо передбачений та й закономірний) процес, викликаний відірваністю від мови та «місцерозвитку». З цього приводу слушною є думка Є.Маланюка: «...треба мати тривалий контакт з даним географічним положенням, коли ж той контакт тратиться, про жадну тяглість людської творчості вже не можна говорити» [3; 9]. П.Грабовський усвідомлював, що «можна видобутись з

декотрих із тих хиб» [1; 178], але для цього було необхідно якомога швидше повернутися в Україну.

Він бажав працювати над історичними творами, над оповіданнями «з побуту рідного люду», над книжками «для освіти народної», над працями про українське письменство, але не мав для того потрібної літератури, а головне – був відірваний від України, про що не раз писав у листах. Містки за своєю суттю думки 1892–1893 рр. свідчать про високе почуття громадянської відповідальності П.Грабовського за мову, культуру, Україну.

Рідна мова, яка «зливається з особливостями духовного й матеріального світу, який оточує народ, навіть із тим географічним простором, де він мешкає» [7; 3], посилює біль розриву П.Грабовського з ріднокраєм. Життя митця на засланні було одноманітним, сірим та нецікавим, але попри це він прагнув відбутись як митець, сподівався повернутися в Україну, щоб допомогти співгромадянам «бути європейцями на ґрунті українському» [1; 190], утверджувати національну ідею.

П.Грабовський писав поезії, статті, перекладав твори письменників різних літератур, опановував рідну мову в чужому середовищі. Однак внутрішнє незадоволення реаліями чужого світу виливалось у спогади про рідний край, а з ними з'являвся сум і тривога. Його твори нагадують сумні монолози зі світом. У цей період активізувалося невдоволення життям, позаяк не було органічної взаємодії внутрішніх стимулів, не було співдії ресурсів людини із зовнішнім світом, а зовнішній світ не мав таких сильних для П.Грабовського стимулів. Митець усе ще намагався апелювати до минулого досвіду, жити спогадами та мріями; деякий час це захищало його від внутрішньої дисгармонії, проте недовго, бо щодень перспективи поновлення його зв'язку з Батьківщиною, українською мовою, культурою, зі своїм українським народом ставали дедалі примарнішими. Усе це унеможливило самореалізацію митця: внутрішня криза посилювалася – з'являлися тривога, відчуття невпевненості, розгубленості, а почасти й страху.

У такі моменти навіть досить сильні особистості потребують допомоги – П.Грабовського рятувала рідна мова. У листах до І.Франка, М.Павлика, Б.Грінченка та ін. він просив надіслати йому книжки для читання, перекладу, удосконалення рідної мови, ознайомлення з літературним процесом. Без книжок, писав він, «самотина почувається ще дужчою самотиною» [1; 175]. Друзі допомагали йому друкуватися. Так мова стала тією сутністю, яка переважила страх бути загубленим, тривогу асимілюватися, загрозу втратити ідентичність, тобто утримувалася зв'язок з Україною, рідною культурою, історичною пам'яттю, народом.

Як засвідчують листи, попри несприятливі умови, обмежене спілкування рідною мовою П.Грабовський ретельно й наполегливо працював над удосконаленням своєї мовної культури, ідейно-художнього рівня творів, цікавився новинами літературного й суспільного життя, висловлював думки про

художню цілісність твору як одну з прикмет його літературної вартості, намагався перебувати у контексті літературної традиції, новітньої літературної практики: «З надзвичайною жагою накидався я на всяку книжку, в котрій міг відшукать що-небудь про Україну, її історію, письменство; я перечитував у тому напрямі все, що тільки можна було дістати з волі і що проносилося крадькома...» [1; 188].

Несприятливі умови життя й творчої діяльності постійно перешкоджали самореалізації П.Грабовського. 1897 р. його перевели до Вілюйського округу Якутської області, де митець знову констатував свою самотність, свою мовну окремішність та загубленість «...у страшній глушині, серед якутів, не тямлячи ні словечка по-їхньому» [1; 187]. У таких умовах та через хвороби, що почали загострюватися й опановувати тіло, притлумлювалися творчі можливості митця, підсилювалося відчуття чужинності (підкреслимо: він реагував на чужий світ як носій української інформації, української культури, українських смислових кодів тощо). «Про себе, власне, я перестав ... овсі вживати московської мови, а всякі виписки, замітки тощо роблю не інак, як по-українськи...», – писав П.Грабовський. Але цього було замало, особливо для ситуації білінгвізму, у якій митець опинився і яка чи не найбільше виснажувала його, адже окремії людини, котра спілкується «не мовою свого народу, а чужинською, треба дуже багато сил витратити, щоб протистояти потокам зрівноважливої енергії, яка прагне усунути порушення закону рідної мови й поменшити нагромадження негативної енергетики світу» [7; 3].

Так у чужому середовищі, спираючись на рідну мову, П.Грабовський завойовував власний простір думання-буття-творчості, акумулював внутрішні сили на захист свого. Тут, у далекому Сибіру, він як українець намагався активізувати свій творчий потенціал, внутрішні сили, щоб захистити себе, посилити власну відповідальність за українське слово та підтримати відчуття належності до української спільноти: «Тут мені прийшла думка скласти укр[аїнський] словарик – принаймні для себе» [1; 188], – пише він у листі до В.Лукича від 10 серпня 1893 р. Письменник знайомився із засланнями-українцями, щоб «списувати з їх уст слова».

Сформований у ріднопросторі світ почуттів, переживань, символів, знань, ідеалів, норм, правил тощо, а також рідне слово в поезії, публіцистиці, перекладах, листах, а ще, очевидно, «мовна фізіологія» (В.Федоренко) допомагали протистояти його «розукраїнюванню» (Р.Кісь): «...мої українські почуття на чужині прокидалися з новою силою, – душею я линув до України, котру надовго втратив» [1; 187].

Мрії П.Грабовського повернутися в Україну щодень ставали примарнішими, а отже, сенс і цілі життя зникали, що з погляду психології вповні законірно, адже «для збереження душевної рівноваги людині потрібна певна ціль у житті, яку вона вважає високою, і гордість, що вона працює заради її здійснення» [6; 84].

Смерть посестри Надії Сигиди, оманливість сподівань хоча б колись потрапити в простір рідного неба й рідної землі, глибинне відчуття хаосу чужого світу й своєї зайвості в чужопросторі, душевний біль, недостатня подієвість життя, низькі можливості самореалізації, відсутність планів на майбутнє збіднювали життя П.Грабовського. Чужа мова не інформувала його про світ – речі, об'єкти культури іншого народу так і залишилися для нього невідомими, незрозумілими. «Чужий світ означає відчуження не лише від інших, але й від себе: вигнання в найпростішому щоденному сенсі» [4; 112]. П.Грабовський не міг себе ідентифікувати з іншим світом, його знання не могли зростати на чужому ґрунті, а це означало, що йому було важко на чужині розуміти себе, знаходити внутрішні джерела для саморозвитку. Інтерпретація власного досвіду (як один зі способів самозахисту та душевної реанімації) вже не давала належних результатів, позаяк світоналаштованість у П.Грабовського інша: «Через десять років можна буде тільки сподіватись на вороття прав та беззапинне життя по всьому Сибіру, а що тичеться до рідного краю, то я вже не маю надії побачити» [1; 187, 188].

Поступово світосприймання П.Грабовського стає дедалі трагічнішим. Письменник переживав, що не може конкретними вчинками допомогти українцям на батьківщині: «Одно турбує мене: кличучи до праці, треба й самому працювати; але який діяч з мене для України? Я мрець, моя пісня одспівана, надій на краще немає... Та й що можна зробити тут? І що знав, забудеш... Трудно писати при таких обставинах...» [1; 193]. І все ж в умовах одноманітної сірості та малоподієвості життя у вигнанні П.Грабовський усе ще продовжував шукати опору чужинському, реалізувати свою потребу бути-в-батьківщині-слові: він пише поезії, статті. Його праця – зразок просвітництва і просвітництва, вияв патріотизму.

Рідна мова утримувала його фізичні й душевні сили. Проте згубний вплив зовнішніх обставин посилювався. Бракувало зв'язків із Батьківщиною, не було довіри до чужого світу, який не міг заповнити духовного вакууму – зникла смислонасиченість буття, активізувалася хаотична довільність існування, з'являлося відчуття безвиході: «...нудьгую; здоров'я плохе; тяжко; а жити хочеться, душа просить любові та взаємин... проте мені лишилося одно – загибель» [1; 205].

Як засвідчують листи П.Грабовського, адаптаційні резерви його організму поступово вичерпувалися, позаяк мобілізація внутрішніх сил не може бути трива-

лою. Над його відчуттями рідного краю безжально поглумилися (люди? обставини? доля?). Він був жорстоко відокремлений від національного космосу, тобто, за С.Андрусів, від властивого українському народові способу жити, працювати, мислити, творити, молитися, осягати порядок речей у світі, розуміти і схвалювати певне співвідношення цінностей, володіти особливостями сприймання простору, часу, свободи і долі, верху й низу, далини й ширини. П.Грабовський був відірваний від рідної землі, а це спричиняло зміну ритму його життя. Заслання стало зоною його фізичного й духовного нищення.

Перебуваючи на засланні, митець перейшов той період тривоги, коли сигнали стресора він міг приглушувати внутрішніми резервами організму; з 1895 р. у житті П.Грабовського настав інший етап, коли адаптаційні сили його організму були вичерпані й допомога могла надійти лише ззовні: або у вигляді підтримки, або шляхом усунення стресора (тобто чужого світу), що виснажував організм. Жодних змін у житті П.Грабовського не передбачалося: попереду були тяжкі роки заслання.

Тривала неадаптованість до чужого світу, усвідомлення неможливості розвиватися й працювати для України глибинно виснажували П.Грабовського. Так з'являлися «зойки душі» – поезії збірки «З півночі», в яких вилилася «пекельна мука життя». Про душевний стан митця в цей період красномовно свідчить написаний у травні 1895 р. лист до І.Франка. Ось лише кілька рядків, проте й вони глибоко відтворюють стан душі Грабовського-засланця: «Брак духовної цільності спинає руку, нічого не дає робити <...> В мені прокинулася душа з пекучими запитами власного щастя, земних благ... Хіба я не маю права? Хіба як людину зв'язати, так треба її добити? <...> Тільки хрест (на його могилі. – Л.Г.), ознаку муки, затешить серед степів <...>. Сумує душа моя, рветься серце на простір, а свідомість, що не вирватись йому, може, довіку, знесилює думки. Журно, та й пісні мої не кращі» [1; 212, 213]. Листи П.Грабовського 1895–1902 рр. сповнені смутку, туги й безвиході. Митця охоплювало відчуття невідворотно близької смерті й довічної розлуки з Україною.

Прагнення П.Грабовського перебувати в стихії українського слова до останніх днів зберігали його зв'язок з Україною. На чужині він страждав, уболюючи за свою українську суть, яка надає сенсу матеріальному і духовному світу українця, хоч би де він перебував.

Література

1. Грабовський П. Твори : у 2 т. / П.Грабовський. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 2.
2. Кісь Р. Глобальне – національне – локальне (соціальна антропологія культурного простору) / Р.Кісь. – Львів : Літопис, 2005.
3. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є.Маланюк. – К. : Обереги, 1992.
4. Манея Н. Про чужинство / Н.Манея // Сучасність. – 1993. – № 7.
5. Павленко В. Введение в этническую психологию / В.Павленко, С.Таглин. – Х. : ХГУ, 1992.
6. Селье Г. Стресс без дистресса / Г.Селье. – Москва : Мысль, 1979.
7. Федоренко В. Рідна мова – Божа благодать / В.Федоренко // Дивослово. – 2009. – № 2.
8. Філософія: Світ людини. Курс лекцій : [навч. посіб.] / В.Табачковський, М.Булатов, Н.Хамітов та ін. – К. : Либідь, 2003.
9. Швецова А. Культурні проєкції національного характеру / А.Швецова // Сучасність. – 2000. – № 7–8.